

P. Kelemen Didák Károlyi Sándorhoz írott leveleinek és Búzafejek c. prédikációgyűjteményének nyelvi elemzése

RANCZ Teréz

A language analysis of Didacus Kelemen's letters and sermons entitled 'Búzafejek' (Wheat Heads)

Kutatásom alapját két szövegállomány képezte: egyik Didák levelei, a másik a *Búzafejek* c. prédikációgyűjteménye. Az 1979-ben megjelent levelek előszavában közölt információkra tekintettel kellett lennem a nyelvi elemzés során. Rákos B. Raymund szerint Didák leveleit egy szakbizottság már előzetesen géppel átírta, és ezt az átírást egyrészt a szerkesztő megtartotta, másrészt a szöveg zavar-talanabb olvasása céljából a szerző írásmódjának egységesítését is végrehajtotta. Ez azt jelenti, hogy: Rákos B. Raymund pótolta a magyar szavakban a hiányzó ékezeteket; vesszővel, pontosvesszővel, ill. ponttal tagolta az összetett mondatokat; csökkentette a nagybetűk számát (pl. *Levél, Káplánja, Ispány* stb.); sok esetben Didák írásmódjának figyelembe vételével egységesítette számos szónak a különféle írását (pl. *kisseb, üdvösséges, imácsága, teczeni, háromszeri* stb.). Megtartotta az archaikus és tájnyelvi szavakat, ragaszkodott a szavak régies alakjához (pl. *éhel, kelvén, feljógyulhasson, váras, illyen, azolta, talám, tanálkozik, külömben* stb.); megmaradt a *c* sajátos jelölése is; követte Didák egybe- és különírását, illetve sajátos felkiáltó és kérdőjelhasználatát, amelyeket a feltételes, bizonytalanságot, kérdést kifejező mondatokon belül használt. A fenti okok miatt a levelek csupán alaktani, szókészletteni és mondattani szempontból vizsgálhatók, míg a prédikációgyűjtemény szövege a fonetikai, helyesírási elemzésre is alkalmas.

Az 1729-ben megjelent prédikációgyűjtemény hangjelölése nem következetes, gyakran előfordul, hogy ugyanaz a betű különféle hangot jelöl, illetve ugyanazon hang jelölése többféle betűvel történik. Didák prédikációiban a mellékjeles írást alkalmazta, ugyanakkor tapasztalni a bizonytalanságot a hang-betű megfeleltetésekben: gyakran téves az *á* és *é* írása (pl. *téged-teged, pécsét-pecsét, kéz-kez, né fély-ne fély, leány-léány, hálgattátok-halgattuk, siralmás-siralmas, ván-van, tudományt, tamászt, égesz, szanod, igafsagtokat* stb.). Az *ő* és *ű* hosszúsága jelöletlen, ennek megfelelő betűk azonosak a *ö* és *ü* jelölésére alkalmazottakkal (*ő, ü*). Viszonylag következtelen az egyes magánhangzók időtartamának jelölése pl. az *i-i* és *ú-u* esetében (*dicfíretek-dicsíretek-dicsírtessék, rutság-rútság, újjúl-ujjúl*).

A mássalhangzóknál az *s* hang jelölése mutat nagyfokú ingadozást: ugyanazon szó esetén is eltérhet a hangjelölés (pl. *sok-fok*), illetve sok esetben következtelenség is megfigyelhető (pl. *hivság, nyereség, de jófágos*). Az *sz* hangot inkább idegen szavakban írja *s*-sel ill. *f*-sel (*fententia, Samaritana, Kristus-Krifus, Bafilius, Damáskus*), de kivételre is van példa (pl. *resketés*), és csak a *Szent* szóban jelöli *Sz*-szel, leggyakrabban viszont *fz* (*fzarándok, fziv, fzokafztván, őfzve ontá*). A *z* jelölése esetén is lényeges, hogy magyar vagy idegen szóról van-e szó: előbbiek esetében *z*-vel, utóbbiak esetében *s*-sel, *f*-sel történik a hangjelölés (pl. *zugáfa, zokogyatok, azért, gyaláz, igaz, de Jépus-Jépus, Mojfes-Moyfes, Israel*). A *zs* jelölése a legbizonytalanabb (*Sidó~zfjdóságot~Zsidóknak, Soltár, perzfelte, alamifnát, Hofanna, Jofef, dőrsőlye*). A *c* hang katolikus írásmódban használatos *cz*-vel való jelölése következtelenségnek mondható, más betűjellel való írása leginkább latin szavakban figyelhető meg (pl. *czéloz, czővekeltetett, ucza, egyczer, tetczeni, predikáció, nyolcz, halgacz, de Csedrus ~ Cedrus, fententzia-fzentencia, Penitentzia, Credentionalis* stb.). A *cs* hang körülbelül azonos arányban *cs*-vel, ill. *cf*-vel íródik (pl. *csak-cfak, cselekedetekkel-cfelekfzik, dicfíretek-dicsíretekkel, cfillagos, cfapdostatott, bőlcfek, rejcs el, bősűltetni, bocsásd meg* stb.)

A *j* idegen szavakban *y*-nal (pl. *Moyfes*, de előfordul a *Mojfes* alak is), magyar szavakban leggyakrabban *j*-vel, ritkábban pedig *i*-vel jelölt (pl. *jutalom*, *bőjtőlők*, de *bainokok* 'bajnokok', az *Ur haragiában* 'haragiában'). Összességében nem következetes a *j* ~ *i* megfeleltetés, mert bár néha a birtoktöbbsesítő *i* *j*-vel jelölt: *szekerej*, *lábaj*, *juhaj*, *eleljt* 'eleit', *halgatój*, *fülejdet*, *madaraj* stb., e jelölésben semmiféle szabályszerűség nem tapasztalható. A *k*-nak is *c*-vel való írása csak latin szavakban fordul elő (pl. *Calvinus*, *Credentionalis jel*, *Doctori* ~ *Doktoroknak*, *Magyar Országai Decretum* stb.), de a már gyakrabban használt szavaknál *k*-val íródik (pl. *Kriftus*, *kapitány*). A szóvégi, néha szóközépi helyzetben az előtte álló magángangzó fölé kerülő hullámvonal jelöli az *n* hangot (pl. *rohã*, *negyvẽ*, *honnã-hoña*, *mõdgya*, *nẽ*). A Sylvester János grammatikájában megnevezett **néma h** Didák prédikációjában is előfordul, de csak *g* után (*aligh*, *leg*, *mégh*, *rutságh*, *gyarlóságh*, *hivságh*, *virágh*, *foghságának*), ám nem minden *g* végű szó esetén használatos (*boldog*, *efztendeig*, *kereftzig*, *dolog*, *Ég*).

A mássalhangzók időtartamának jelölése esetén is nagyfokú a következetlenség: a tárgy ragjának, a múlt idő- és a középfok jelének rövid és hosszú jelölésére egyaránt van példa (pl. *el hitet-halgatták*, *mitt-példakot*, *kifsebb-továbbra*). A hosszú **ss** jelölése leggyakrabban **js**, **ff** (*igafság*, *szanyargaffa* 'sanyargassa', *orvosoltaffa*). A kétjegyű mássalhangzók hosszúságának a jelölése nem egységes: a **ty**, **ny** és **ly** esetében megtörténik az egyszerűsítés, míg az **sz**, **gy** és **cs** esetében nem (pl. *vakíttya*, *állapottya*, *minnyájan*, *võlegénnye*, *rohannyon*, *fellyűl*, *személly*, *melly*, de *afzfzon*, *vefzfzeje*, *bofzfzuság*, *egygyeznek*, *egygyűt* stb.)

A nyílt és a zárt hangviszonyban az *i* ~ *é* hangmegfelelésben tapasztalunk eltérést, mivel a *kifizitti-kifizített* 'készíti-készített', *dicsíretekkel*, *itilet*, *emlikezettek*, *szelecskitől*, *kimiletlen*, *igyenessé*, *igikkel* stb. szavakban az *é* helyett *i* ~ *i* használatos, illetve egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel esetén is ragozott alakokban az -*é* helyett *i* fordul elő: *Hitit*, *szélin*, *végiig*. Míg előbbi esetben zártabbá, utóbbiban nyíltabbá válás tapasztalható a *késértet*, *késértett*, *épetett*, *kencsével* szavakban, illetve az -*ít* műveltető igeképző -*ét* alakjában: *halálba kerét* 'halálba kerít', *segétséget* 'segítséget'. Az -*a*/*e* és -*ai*/*ei* birtokos személyjel -*i*, -*ai*/*ei* alakban fordul elő: *dicsírésiben*, *böcsületiben*, *szenvedésinek*, *eszközt*, *Angyaliról*, *kezeit*, *lábait*, *dicsőségének*, *eltöltéséről*, *Jegéltéséből*. Az **ű** ~ **ő** megfelelése a -*től*, -*ről* rag esetén: *emberektől*, *Istentől*, *szegényektől*, illetve nyíltabbá válás a többes szám harmadik személyű birtokos személyjel használatánál figyelhető meg: *könyvöket* 'könyvüket', *előttök* 'előttük', *tőlők* 'tőlük', de előfordul az *épölet* 'épület', *gyűttrődnek* 'gyötrődnek' és *főleinkel* 'füleinkkel' szavakban is. A veláris magánhangzók közül az **ű** ~ **ő** zártabbá válása is a -*ból*, -*től*, -*ről* ragok és a többes szám harmadik személyű birtokos személyjel esetén tapasztalható: *arról*, *jótól*, *Gazdagoktól*, *Prófétától*, *Jánosától*, *Sárból*, *Kárulyban*, de találkozunk a *meg fujtya* 'megfojtja', *csodálkozzék* 'csodálkozzék' alakokkal, ugyanakkor megfigyelhető az előbbiekkal ellentétes nyíltabbá válási folyamat is a *magoknak*, *kronikájokban*, *barlangjokból*, *állapottyak*, *formájok*, *hivatallyok* stb., illetve a *nyugodott* 'nyugodott', *kölcsai* 'kulcsai' szóalakban. Az **o** ~ **a** viszonylatban találunk zártabb alakokat – eléggé következetesen – a *jovait* 'javait', *jovaslat* 'javaslat' *osztán* 'asztán', *bofzontói* 'boszszantói' szavakban, illetve a tárgyrag előtti kötőhangzó esetében pl. *vagyodásokat*, *példakot*, *háládatlanságomot*, de a *sonyorgatta* ~ *sanyargatta* alakban már ingadozás észlelhető, ugyanakkor a *várost* 'várost' szóban nyíltabbá válás történt. Az -*an* modális-essivusi rag használatakor -*on* alak fordul elő: *gyorjon* 'gyorsan'.

A labiális-illabiális megfelelés az *i* ~ **ű** viszonylatban az *igye fogyott* 'ügyefogyott', *Idvezítónk* 'üdvözítőnk', *idvössége* 'üdvössége', *údós* 'idős', *Hüte* 'hite' szavakban bukkan fel, illetve az -**ünk**, -**ük**, többes szám első és harmadik személyű birtokos szemlélyjel esetén nyíltabbá válással egybekötött illabializációra, **e** ~ **ű** viszonyra is van példa: *elméjeket*, *fejeket*, *térésenket*, *kezeket*, *veszniek*, *testecskéjeket*. Az **e** ~ **ő** esetében a *tekéletet* 'tökéletes', *temleczének* 'tömlöcének', *tervénben* 'törvényben', *eszve eskűt* 'összeeskűt', *teredelmesség* 'töredelmesség', *setét* 'sötét' stb., de *bótű* 'betű', *böcsületes* 'becsületes'; az **e** ~ **o** esetében a *beretvájával* 'borotvájával' mutat eltérést a mai köznyelvtől.

A mássalhangzók közül gyakran nem palatalizálódik az *n* a *fénlő nap* 'fénylő', *reménleni* 'reményleni ~ remélni', *alacson* 'alacsony', *kényszerít* 'kényszerít', *tervénben* 'törvényben', *bizontalan* 'bizonytalan', *bé-huntak* 'behunyták' szavakban, de palatalizáció játszódott le az orofzlányok '*oroszlánok*' szóban. Az *n + j* jelölésére *ny* vagy *nyy* használatos: *mennyen* 'menjen'. Az *l + j* találkozásakor a palatalizációt írásban *lly* jelöli: *számlállyák* 'számlálják', *gondollya* 'gondolja', *hivatallyok* 'hivataljuk', *céllya* 'célja', *dórsólye* 'dörzsölje', *kellyen* 'kelljen', *ne tanály* 'ne találj', de az *l* palatalizációja szóközépi és szóvégi helyzetben is előfordul az *el fzellyett* 'elszédett' és a *melly* 'mell', *felyhő*, *főlyhő* szóban. A *t + j* összeolvadásából hosszú *tty* keletkezik: *ormozattyán* 'oromzatján', *vakittyá* 'vakítja', *szakittyá* 'szakítja', *meg fujtya* 'megfojtja', *úttában* 'útjában', *ujittyá* 'újítja', de néhány esetben ez írásban nem jelölt: *reménlhetjük* 'remélhetjük', *fordittja*, *sirattják*, ugyanakkor ingadozás figyelhető meg az *állapottya* ~ *állapottja*, sőt a *Mi Atyánk* ~ *mi atjánkot* alakokban. A *d + j* összeolvadásából keletkezett hosszú *ggy* helyett a szövegben *dgy* jelölést találunk: *hidgyünk* 'higgyünk', *hadgya* 'hagya', *kérdezkedgyetek* 'kérdezkedjete ~ kérdezősködjete', *mondgya* ~ *mőgya* 'mondja', *adgya* 'adja', *áldgyuk* 'áldjuk', *fel ne szedgyéd* 'fel ne szedjed', '*engedgy* engedj, de az összeolvadás bekövetkezik a *kezgyenek* 'kezdjenek' alakban is. Előbbi analógiájára *dgy* jelölést használ Didák az *edgyik* (de *egygyűl egygyik* 'egyőtől egyig'), *edgyetlen edgyedet*, *edgyűtt* szavakban is. A *z* affrikálódott a *bé ővedzve* 'beövezve' és a *győkeredzett* szóban, de a *dzs* helyett annak zöngétlen párja használatos a *láncsa*-ban, illetve a *gy + z* kapcsolat helyett *d + z* használatos a *jedzette* szóban. A *t + s* összeolvadásából keletkezett *cs* jelölése *ts*, *tj*, *ttf*-vel történik: *Jegéltségéből* 'segítségéből', *igazitjuk* 'igazítsuk', *nyúttfon* 'nyújtson', *barátság*, sőt analógiára az *alacson* 'alacsony' szóban is, de *árcson* 'ártson', *ujjcsátok* 'újítcsátok' esetén jelölt az asszimiláció. A *t + sz* összeolvadásának jelölésére a *cz* használatos: *halgacz* 'hallgatsz', *tecczett*, *tetczeni* 'tetszett, tetszeni', *látczik* alakokban.

Zöngéesség szerinti disszimiláció is bekövetkezik néhány szóban: *kefzdettek* 'kezdettek', *foházkodva* 'fohászokodva', *foházkodásokkal* 'fohászokodásokkal'.

Gyakori a hosszú mássalhangzó intervokális helyzetben: *beszéllez* 'beszélsz', *tőlle* 'tőle', *róllam* 'rólam', *tekélletes* 'tökéletes', *bőcsülletefsé* 'becsületesség', *vallyon* 'vajon', *egygyeznek* 'egyeznek', *bágygyadott* 'bágyadott', *ójjá magát* 'óvja magát', *bujjaságra*, *újjúl*, *erősítése* 'erősítése', *adósok* 'adósok', *gonofzok* 'gonoszok', *tanítványának* 'tanítványának'. Előfordul még az *n* és *l* szövegi helyzetben való nyúlása: *utánn*, *személly*.

Hiátustöltőként leggyakrabban a *-j* használatos: *hejjába* 'hiába', *maji* 'mai', *jeléjul* 'jeléül'), de a *feir* 'fehér', illetve *fel fualkodik* 'fekvualkodik' szavakban a hiátus kitöltésére nincs törekvés. A *h* is előfordul hiátustöltő hangként (*mihent* 'milyent').

A *lesz*, *vesz* és *tesz* ige *sz*-es tövében következetesen hosszú a magánhangzó: *léjzen*, *léjzünk*, *léjznek*, (*lén*), *számát véjzen*, *téjzi*, (ugyancsak hosszú a *v-s* tő esetén is: *tévé*, *tévő*); előfordul az *eszik* ige esetén is a hosszú magánhangzós alak: *éjzi*. Határozatlan ragozásban egyes szám harmadik személyben a *megy* és a *létige -n* személyragos alakban íródik: *vagyon*, *mégyen*. A *lesz* és *vesz* igéket megtalálni *lőn*, *lőtt*, *vőttek* alakokban is. Néhány igető mai nyelvhasználattól eltérő alakban szerepel: *elrepölhetni reménli* 'reméli, hogy elrepül', *nevékedik* 'növekedik', *el-tekélli magát* 'eltökéli magát', *cfekéjznek* 'csükkésznek, azaz szedegetnek', *fel-posdült* 'felpezsdült', *el-buritott* 'elborított', *kifirt* 'kísért', *itillyúk* 'ítéljük', *ismér* 'ismer', *ellenségétől bé hállólva* 'ellenségétől behálózva', *fenn ne hájzzanak* 'fenn ne héjazzanak', *szeprettyúk* de *sőprőgette*, *pőkdősnek* 'köpködnek', *tanálkoznak* 'találkoznak', *figyelmeznek* 'figyelnek'. A névszótövek közt is találni a maitól eltérő alakokat: *vitek* 'vétek', *vikony* 'vékony', *itilet* 'itélet', *kénnyában* 'kínjában', *tekéntet* 'tekintet', *néki* 'neki', *szerezint* 'szerint', *isméret* 'ismeret', *sziv* ~ *szív* 'szív', *héába* ~ *héában* ~ *héjába* 'hiába', *temlec* 'tömlőc', *tekélletes* 'tökéletes', *dűcsőség* 'dicsőség', *váras* 'város', *ajtatos* ~ *aitatos* 'ájtatos ~ áhitatos', *terh* 'teher', *kőrnnyúl* 'körül', *csérna* 'cérna', *déljzeg* 'délceg', *tollyongás* ~ *tolyongás* 'tolongás' stb. A *bőv* 'bő' és *hiv* 'hú' szabad tőként használatos. Megfigyelhető tehát mind az ige-, mind a névszótövek esetén az enyhe *i*-zés, illetve – a mai nyelvhasználatához viszonyított – erőteljesebb illabializáció.

A -t végű igékhez járuló -tat/-tet műveltető igeképző esetén csak rövid t van írásban: *kifizetett* 'készítettet', *mondatafsék* 'mondattassék'. A -gat/-get gyakorító igeképző -gatt/-gett alakban fordul elő: *fzorongattja* 'szorongatja'; az -atlan/-etlen, -hatatlan/-hetetlen deverbális névszóképző esetén is a hosszú a -t (*ártatlan*, *láthatatlanná*). A -nyi képző -ni alakban bukkan fel: *fzempillatájni* 'szempillantásnyi', *millioni* 'milliónyi', *harapájni* 'harapásnyi'. A főnévi igenév képzője a -ni, illetve a a -nni (*prédikállani*, *jádzani*, *enni*, *kisirteni*, *alunni*), de -nnya alakban is előfordul (*innya~innyok* 'inna, inniuk'). A határozói igenév képzője a -ván/-vén: *remélhetvén*, *fzakaftván*, *évén*, *iván*, *meg-fertőztetvén*, *meg-győzöttetvén*.

A névszóképzők közül a kicsinyítő képzők gyakoriak (*lovacsáinkból*, *keves halacsát*, *gyermekcsék*, *ruházatocskájokra*, *Forintocskára*, *gabonácskát*, *szalonnácska*, *leguminácska*, *valamicskét* stb.). Egyrészt a levelekben fordul elő gyakrabban, és a kérés csekélységének kifejezésére szolgál, de elképzelhető, hogy Didák anyanyelvjárásának e jellemzőjét őrizte meg nyelvhasználatában („*Minthogy édes Méltóságos Generális Uram az idej esztendőnek terméketlensége miatt annyira jutottunk, kivált italka dolgából...*”; „*Ha a búzácskát is Excellentiád Kegyelmes Grátiájából s Isten jóvoltából Bányára felszállíthatnók? Most jó ára lévén, mingyárt eladhatnók...*”).

A középfok jele szó végén hosszú -bb: *dragabb* 'drágább', *fejébb* 'fehérebb', *batrabban* 'bát-rabban', de s végű melléknevek esetén a -b is gyakori: *gyönyörűsebb* 'gyönyörűségesebb', *fényesb* 'fényesebb', *erősb* 'erősebb', *őrómesb*, illetve a *távu**l*** 'távolabb'.

Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjelek palatális és veláris alakja (-e-/a-) egyaránt -i (*ismérettit* 'ismeretét', *fzegenletiben* 'szégyenletében', *végezetiig* végezetéig'; *fugarlasírol* 'sugárlásáról ~sugárzásáról'), ugyanakkor tárgyrag, illetve határozórag előtt előfordul -é alakban is (*fzívét*, *zékét*, *fegyverét*, *fzivébe*). A -ja személyjel -j hangja összeolvadást is szenvedhet: *haragját* 'haragját', vagy a -ja/-je előfordul j nélkül a *földét* 'földjét', *üdvösség utában* 'üdvösség útjában', a *menyország uta* 'menntország útja', *kertébe mene* 'kertjébe mene' szavakban, ritkábban pedig -ja/-je alakban: *igijét* ~ *igéjét* 'igéjét', *idején*, *karját*, *csudája*. A többes szám első személyű -unk/-ünk -ink alakban (*cselekedetinkről* 'cselekedetünkről', *fzolláfinkról* 'szólásunkról'), a harmadik személyű birtokos személyjel palatális szóban -ek (*kiknek fzivek* 'szívük', *kiknek kedvek* 'kedvük', *testecskéjeket* 'testecskéjüket', *Teremtőjek* 'Teremtőjük', *vélek* 'velük/velük', *az ő idejekben* 'az ő idejükben'), illetve -ők (*előttők* 'előttük', *tőlők* 'tőlük'), veláris szóban -ok (*házok*, *fzárnyokra*, *reájok*, *formájok*, *maradásók*) alakban használatos, a -juk/-jük alak pedig -jek/-jok alakban ('*Teremtőjek*', '*formájok*', '*állapottok*') fordul elő. Több birtok esetén van birtoktöbbsítő jellel összekapcsolt birtokos személyjel: '*kalájfzaimnak*', '*dolgait*', '*jovait*', '*az én igeimet*', '*részzeit*', *fzentejvel* 'szentjeivel', *kezej* 'kezei'. Veláris szóban a többes szám jele előtti kötőhangzó a helyett az o: *fzárnyokra* kel 'szárnyakra'; ugyancsak zártabb o-zás tapasztalható a birtokos személyjeles vagy többes számú szó és a tárgyrag közötti kötőhangzó esetében (*hamifszágodott* 'hamisságodat', *utálatfzágodott* 'utálatosságodat', *vagyodáfokot* 'vágyódásokat').

Az ő személyes névmás tárgyragos alakja az *őtet* 'ötet'. Szóvégi helyzetben a tárgyrag t-je gyakrabban hosszú tt alakban fordul elő: *mitt*, *kitt*, *utálatosságodott*, *lelki ismérettit* 'lelkiismeretét', *természetitt*, *őtött* 'öt', *bocsánatot*, de *lelkit*. Ezzel ellentétben a múlt idő jele leggyakrabban rövid t: *el hitete* 'hitette'. A delativusi rag hosszú és rövid magánhangzós és -rúl változatban egyaránt előfordul: *napjáról*, *halásáról*, *ajándékiról*, de *bocsáttáfról*, *fugarlasírol* 'sugárlásáról', *némárúl*, *útcákrúl* 'utcákról', *Prédikáczíorúl* 'prédikációról'. A translativusi-factivusi rag esetén bekövetkezik a hasonulás, de írásban ingadozik a mássalhangzó időtartamának jelölése: *emberé lett*, *holtá tegye magát*, de *nyájjá lett*, *pappá lenne*, *bócsúletefsé vált*, *igylenejsé* 'egyenessé', *máfsá*, *sikettké* 'süketekké'. Az eszközhátaozó ragja hasonul az előtte álló mássalhangzóhoz: *órómmel*, *emberekkel*. A -ból/ből -búl/-ből~bűl, és -tól/-től határozóragok -túl/-tűl~től alakban egyaránt előfordulnak: *világbúl*, *igiret földéből* 'ígéret földjéből', *hitlenségből*, *arany fűl fűggőkből* 'arany fűlfűggőkből', *fzivbűl* 'szívből', *tórbűl* 'törből', *tóbűl* 'töből', *támadástól*, *Jánostól*, *tifztségektűl*, *fenyegetésítől*, *jótűl*, *gondoktűl*, *fzorgalmatofszágoktűl*, *Ádámotűl*, *Atyátűl*. A modalissi-essivusi -an viszonyrag -on alakban használatos: *hafznofon*, *bátron*, *alázatofon*, *álhatatofon*.

Az igeidők használata is lényegesen eltér a mai nyelvhasználatától, hiszen a középmagyar kor igeidő rendszere a legváltozatosabb. É. Kiss Katalin szerint a bonyolult igeidő rendszer a török hatásnak köszönhető, míg E. Abaffy Erzsébet szerint ez belső fejlődés eredménye,¹ tény: az igeidők rendszerének bonyolulttá válása a középmagyar korra következett be. A vizsgált szövegekben: leggyakrabban az elbeszélő múlt idejű igealakokkal találkozhatunk: *engedé, nem győzé, bé mene, küldé, tündöklének, tévé, elméne, mere, őszve ontá*; emellett előfordulnak összetett régmúlt igealakok: *fordittyta vala, kérdezkedik vala, emlegeti vala, jóvendőlte volt*; megtalálni az egyszerű múlt: *gondolatok, láttatok, járt, ebédlettek*, a jelen- (*sillyed, vásárlafz*), illetve a ma már beálló melléknévi igenévként is ritkán használatos jövő idejű alakokat: *ejendel* egyaránt. Az elbeszélő múlt idejű igealakok gyakorisága magyarázható az adott igeidő magasabb presztízisértékével. Abaffy Erzsébet² az ómagyar kor nyelvemlékeit vizsgálva a múlt idők alábbi rendszerét állította fel:

- a. -á/-é jeles múlt (elbeszélő múlt)
- b. -t jeles múlt (befejezett múlt, eredetileg befejezett jelen vö. É. Kiss Katalin 2014: 60)
- c. Ø + vala (folyamatos vagy befejezetlen múlt)
Ø + volt (folyamatos vagy befejezetlen múlt)
- d. -t + vala (régmúlt)
-t + volt (régmúlt)

Abaffy rendszerét véve alapul Szentgyörgyi Rudolf³ a VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson elhangzott előadásában kifejti, hogy meglátása szerint funkciómegoszlás lehetett a különböző múlt idejű alakok között, bár a szövegen belüli analógiának a hatásával is számolni kell. Didák szövegeiben is előfordul mind az elbeszélő, mind a befejezett, mind a folyamatos, mind a régmúlt, ugyanakkor különbség tapasztalható a levelekben és a prédikációgyűjteményben használatos igealakok mennyiségi megoszlását illetően. Míg a Búzafejekben az -á/é jeles múlt mellett a -t jeles múlt gyakorisága a szembevető, addig a Ø+vala („...*szedegeti vala ama szegény Rut nevű Afzfony a' Boóz Aratói után el maradt gabona fejeket...*”), -t+vala, illetve -t+volt alakokkal ritkábban találkozni („*Ábrahám Pátriárka csak árnyékát látta vala ennek a' kőzónságes itélet napjának*”; „*Meg irta Szent János a' mikét látott akkor, és mi nekünk irva hatta meg ijedett volt ő hirtelen meg jelent Jéfufzától.*”). Az elbeszélő múlt vagy más néven az -á jeles múlt leginkább a történeteszerű szövegdarabokban bukkanunk, különösen a bibliai történetek, események bemutatására alkalmazza a szerző, míg a -t jeles múlt idejű alakok igen gyakran váltakoznak az elbeszélő múlt alakjaival.

[m]eg **jelenék** néki Jéfus menyben menetele után, hatvan négy efszendőben, mint szerelmes Tanitványának, kit ő látván úgy meg **ijedett**, hogy lábai nem birván, mint egy holt a földre **esett**. De micfoda ábrázatban **jelent** meg, hallyuk magától Szent Jánostól a' csudálatos menyei jelenések között; fordulván **láték** úgy mond Szent János hasonlót az ember fiához fel öltözve bokáig való ruhában, és bé ővedzve a csejcejinél arany óvel, a' szemei mint a tűz lángja, és a lábai hasonlók a' kemenczében égő sárga rézhez, és a' szava mint a sok vizek szava, a jobb kezében hét cfillágok valának, és a' szájából két élű kard jó vala ki, és az ő orcája mint az erejében fénlő nap, és mikor láttam volna őtet, a' lábaihoz **esém**, mint egy holt, és reám **tévé** a' jobb kezét.⁴

Nem találtunk a szövegben Ø+volt alakot, ellenben előfordult a fenti rendszerben fel nem tüntetett összetett alak: -a jeles múlt + vala („*igyekezém vala*”). A levelekben jelentősebb az összetett múlt idejű igealakok száma. Mind a -t+vala, mind a -t+volt igealak szép számmal előfordul (*méltóztatott volt, esett volt, jött volt; méltóztatott vala, fordultam vala, szállott vala nékem*), és bár a Ø+vala alakok (*akarom vala, köszönhetem vala, mondgyák vala, akarok vala*) száma jóval kevesebb, mint az előbbi két összetett igealaké, a prédikációkbeli előfordulásukhoz viszonyítva ez utóbbiak száma is jelentős. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az elbeszélő és a befejezett múlt idejű igealakok nagyjából azonos arányban találhatók meg a szövegben.

¹ É. KISS–GERSTNER–HEGEDŰS 2013. 99.

² É. KISS–GERSTNER–HEGEDŰS 2013. 107–110.

³ É. KISS–GERSTNER–HEGEDŰS 2013. 258–267.

⁴ KELEMEN 1729. 29.

Összességében tehát elmondható, hogy az irodalmi/liturgikus szövegnek tekinthető prédikációkban a nagyobb presztízsertékű elbeszélő múlt alakok dominálnak az összetett múlt idejű alakokkal szemben, míg a Károlyi Sándorhoz írott levelek szövegeiben a folyamatos és régmúlt alakok száma is megnő – különösen a -t jeles + volt összetett igealakoké –, hiszen ezek nyelvileg a hivatali /formális regiszterbe besorolható szövegek, amelyekben kimutatathatóan jelentékenyebb mind a -t jeles, mind a -t jeles + volt alakok gyakorisága, ugyanakkor az élőnyelvi és hivatalos szövegekhez hasonlóan jelentős a -t jeles múlt idejű igék száma is. Igen gyakran egy mondaton belül többféle múlt idejű alakkal találkozunk az olvasó:

Azt **gondoltam vala**, hogy a Báthori Földes Urat ott **tanáлом**, de nem **lőn** szerencsém, mert mikor oda **érkeztem**, igen el **oszlottak volt** az uraságok; azért Kemény urammal nem **leheték** szemben.

Mind a levelekben, mind a prédikációgyűjteményben viszonylag gyakoriak a szenvedő igealakok: *kelletik, hasonlítottatik, csapdoztatott, meg köttetett, vezettnék, orvojtalttának, láttatol, indítottatik, véttetik, őltettnék, megkerestettetétk.* stb.; a határozói igeneves szerkezetek: *Izámát vévén mindenekről, Krijtus látható képpen lejővén az égből, a teremtett állatok meg érezvén itéletnek elközelgetését, okofsággal birván, a világnak a meg újjúlásáról írván*; ugyanakkor a való melléknévi igenév sűrűn szerepel képzőszerű szerepben: *kis karácson utánn való Prédikáció, ingyen való Sz. kegyelme, nagy érdemes dolgot alá való áron.*

Didák szövegeiben találunk olyan szavakat, amelyek mára már elavultak (*vésling, szály, glit, ispitály, traktál, Napa*), tájszónak minősülnek (*gyebütt 'egyebütt, azaz máshol', osztán 'asztán', berbetél 'megállás nélkül mond', szuszék 'gabonás láda'*), vagy alak- esetleg jelentésváltozáson mentek keresztül (*mulat 'mulaszt', figyelmez 'figyel', udvarol 'meglátogat, felkeresi az udvarát', fajdéthattyuk 'sejthetjük~sejthetjük', jógyul 'gyógyul', hamarság 'gyorsaság', segélcség 'segítség', bévlések 'bélések', csenál 'csinál', zúrja zavarja 'zürzavara', kérdezkedett 'kérdőzködött', régenten 'régen', tereh~terh 'teher', Hernád melyékin 'Hernád völgyében', dögleltető bűnök 'pusztító bűnök'). Gyakoriak nála a képes szófordulatok illetve akad példa nyelvi humorra is*

Jóllehet édes Méltóságos Gróff Fő Ispány Uram, a magától hulló fát rázni nem akartam, minek utánna a ló iránt Kegyes indulattyából tött szép ígiretit meg értettem, többel terhelni nem igyekeztem.⁵

Én ha gyalog nem maradtam volna, méltatlan tartozó káplányi kötelességem szerint magam is igen szívesen kévántam volna Excellentiádnak udvarolni, de ezeknek a szegény Atyámfiainak két sánta lovok vagyon, s egy béna, s olly délczegek, hogy ha Levelekre! avagy Kállóban akarnak menni? harmad napig kell legalább annak előtte nyugottatni.⁶

Bár mind a leveleiben, mind a prédikációgyűjteményében gyakori a latin vendégszöveg, ez utóbbiak esetén – a jobb megértés céljából – tolmácsolja a latin textusok magyar fordítását. Megfigyelhető Didák magyarító törekvése: kerüli a közhasználatú latin kifejezéseket, ezért a korban divatos (még Csokonai által is alkalmazott) *echo* szót körülírással *zendüléssel visszafelelő szózatnak* nevezi,⁷ másrészt a prédikációiban használt idegen szavakat magyarázza, értelmezi, pl. *a bűnnek ártalmajsága az Elementumokat-is, úgy mint, földet, vizet, levegő eget, tűzet megvefztegette volt.*

⁵ RÁKOS 1978. 77. levél

⁶ RÁKOS 1978. 41. levél

⁷ MONAY 1957. 8.; TIMÁR 1930. 127.

Didák szövegeiben gyakran találkozunk a mondaton belül felkiáltó- és kérdőjellel, amelyek az értelmi telítettséget, a bizonytalanságot hivatottak kifejezni. A vesszővel való tagolást is megfigyelhetjük, bár sok esetben Didák írásainak szövegtagolása nem felel meg a mainak pl.:

*Oh felséges Isten! Ki beszélheti meg a te haragod hatalmajságot? ki mondhattya meg mely nagy haraggal jűz az egek felhőjében az útolsó ítéltre? nem gondollyák meg e' világ fiái; léányi.*⁸

Bár a mondatok nagy kezdőbetűvel íródnak, kisbetűs kezdésre is akad példa: „*oh mely nagy félelemben rejzket a' jzegény bűnős ember Isten itilő Jzéke előtt álván! magát nem mentheti, el fem rejtezhetik: nincf kiben veffe reménségét, feje felet az igaz Birónak láttya haragját, mellette a' vádoló sátánnak agyarkodását, alatta a' Jzája nyitott pokolnak rettenetejséget jzempléli.*” Igen gyakori a köznevek nagybetűs írása: *Biró, Ur, Próféták, Apostolok, Pátriárkák, Angyalok, Kezeim „Isten kezei”, Sidók, Tanítás, Szent Fia, Pájztorok, Lélek, Hivek, Farkasok* stb. Sajátságos az igekötős igék írása: leggyakrabban az ige előtt álló igekötő külön, ritkábban kötőjellel írva fordul elő a vizsgált szövegekben: *fel jzentaltejsék, el kűldé, el fogyott, ki tetczik, bé vétetett, le omlott, megh fujtya, lé czővekeltetett vólna, de el-mennyen, fel-verní, Meg-váltó, el-títkolni, bé-ővedzve, fel-fúalkodának.*

A levelekkel ellentétben a prédikációgyűjtemény mondatai jóval terjedelmesebbek. A hosszú mondatok lehetővé tették, hogy egyetlen mondaton belül több forrásból is kompiláljon a szerző, hogy egyik-másik tagmondat eltérő forrásból származzék.⁹ A terjedelem azonban nincs a megértés rovására. Mihalovics Ede szerint Didák nyelvét a világosság jellemzi, a legegyszerűbb hallgató számára is világossá válik az általa kinyilatkoztatott teológiai igazság. Didák nyelve nagymértékben táplálkozik a hétköznapi életből, és törekszik a szemléletességre. „Hasonlatai és példái, akár a bibliából, akár az életből merítvék, oly közel hozzák az elvontat, hogy nem nehéz azt a saját életére alkalmazni a hallgatónak”.¹⁰ Csák Alajos Cirjék is kiemeli, hogy Didák beszédei a sok teológiai bizonyíték ellenére sem váltak elvonttá, a sok hasonlat, a mindennapi életből vett képek ugyanis lekötik a hallgató figyelmét. Meglátása szerint Didák tudott a nép nyelvén szólni, képes volt alkalmazkodni az egyszerűbb felfogáshoz.¹¹ Tasi Réka úgy véli, hogy mind Mihalovics, mind Csák számára Didák képviseli a népies szónok prototípusát, akinek stílusára jellemző az egyszerűség, az életszerűség, ugyanakkor szövegeinek témái a népi élethez kapcsolódnak.¹² A jobb meggyőzés céljából igen gyakran hivatkozik szentekre, jeles egyházi emberekre, és ezektől idéz:

*Szent vala arany Jzáju szent János, 's-még-is mit ir maga felől! Hallyátok tulajdon Jzavait: Cum mihi dies judicii in mentem venit, horror invadit me terroribilis, ergo amarissime flens, ex profundo corde ingemisco. Mikor eJzembe jut ítélet napja, íjzonyu rettenés jó reám, kefervesen sirok, fel foházkodik a Jzivem.*¹³

Didák leveleinek felépítése szabályos: nyitó köszöntő formulával kezdi őket. Ez a kezdőrész valamennyi levélben latin nyelvű. Ezt követi majd a magyar nyelvű üdvözlés, a tényleges tartalom, illetve a záró formula, esetleg az utóirat. A levelekbe beékelte latin kifejezéseket, szövegdarabokat, mondatokat nem fordítja le, hisz pártfogoltja latin tudással rendelkező nemes férfiú. Szinte nincs olyan levél, amelyben ne kérne valamit Károlyi gróftól, emiatt a levelek szövegében a helyzetjelentés mellett az alázatos könyörgés, a feltételes módbeli fogalmazás szembetűnő sajátosság.

⁸ KELEMEN 1729. 14.

⁹ Vö.: MACZÁK 2003

¹⁰ MIHALOVICS 1900–1901. I. 180.

¹¹ CSÁK 1927. 82–87.

¹² TASI 2006. 8.

¹³ KELEMEN 1729. 31.

Összegzésként elmondható, hogy Kelemen Didák levelei és prédikációgyűjteménye nyelvi szempontból sokrétűen megközelíthető. Természetesen nagyszerű lenne, ha leveleinek betűhű kiadását lapozhatná a nyelvész, illetve ha ezeket a munkákat más korabeli egyházi szövegekkel és levelekkel is összehasonlíthatná. Bár néhány képes kifejezés és tájszó jelzi székely származását, összességében írásaiból a kor viszonylag művelt katolikus hitszónoka szólal meg, akinek írásában a kiejtés elve erőteljesen érvényesül, nyelvhasználatára már az „új” nyelvi környezet, az északkeleti nyelvváltozat nyomta rá a bélyegét. Enyhén í-ző nyelvjárása ezt sugallja, ugyanakkor írásaiból a latin nyelvben, a Bibliában és a korabeli egyházi irodalomban való jártasságára is fény derül. A meggyőzés eszköze számára a nyelv: Károlyit adományozásra, a szegény rendbéliek segítésére, a katolikus templomok és iskolák építésére kell rábeszélnie; a híveket viszont a pápista vallásra való visszatérésre, bűnbánatra, erényes, istennek tetsző életmódra. S mindezt az otthonról hozott, de az egyházi iskolákban kiművelt, csiszolt és gazdagított anyanyelv segítségével teszi. És meggyőző hittel, szerzetesi alázatossággal.

BIBLIOGRÁFIA

CSÁK 1927

CSÁK Alajos Cirjék: *Kelemen Didák csodálatos élete és működése*. Magyar Jövő, Miskolc, 1927

KELEMEN 1729

P. KELEMEN Didák: *Buza Fejek*, Akadémia–Frauenheim, Kassa, 1729.

É. KISS–GERSTNER–HEGEDŰS 2013

É. KISS Katalin–GERSTNER Károly–HEGEDŰS Attila: *Fejezetek a magyar nyelv történetéből*. Egyetemi jegyzet. PPKE, Piliscsaba, 2013

É. KISS 2014

É. KISS Katalin. Az ómagyar igeidő rendszer. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2014. 60–72.

MACZÁK 2003

MACZÁK Ibolya: A kanonikus plágium = *Irodalomtörténeti Közlemények* 107. (2003)/2–3. 261–76.

MIHALOVICS 1900–1901

MIHALOVICS Ede: *A katolikus predikáció története Magyarországon I–II. I. A kereszténység behozatalától Pázmányig, II. Pázmány Pétertől napjainkig*. Stephaneum, Budapest, 1900–1901

MONAY 1957

MONAY Ferenc: *P. Kelemen Didák a Felső-Tiszavidék apostola*. Róma, 1957 (A Katolikus Szemle Kiskönyvtára 4.)

RÁKOS 1978

RÁKOS B. Raymund: *P. Kelemen Didák levelei 1714–1743*. Postulazioni Generale O.F.M. Conv., Róma, 1978 (*Edizioni Agiografiche*)

SZENTGYÖRGYI 2014

SZENTGYÖRGYI Rudolf: Az ómagyar múlt idők rendszerének kiépülése. In: HAVAS F.–HORVÁTH K.–KUGLER N.–VLADÁR Zs. (szerk.): *Nyelvben a világ*. Tinta, Budapest, 2014. 258–267.

TASI 2006

TASI Réka: *„Se emberi, se Angyali nyelvel ki nem mondhatni”- A populáris barokk predikáció retorikája mint a nyelv elégtelenségének tapasztalata*. Doktori értekezés. Debreceni Egyetem BTK, 2006

TIMÁR 1930

TIMÁR Kálmán: Kelemen Didák mint nyelvújító = *Magyar Nyelv* 36.(1930) 126–127.